

GÖRSEL İLETİŞİM ARACI OLAN PUL'UN TARİHİ GELİŞİMİ VE GRAFİK ÜRÜN OLARAK ÖNEMİ

Şükran Düzenli – Tamer Kavuran

Öz

Pul üzerinde taşıdığı görsel imgelerle (kültür-tarih vs.) bir ülkenin tanıtım aracı olup aynı zamanda evrensel bir boyut da kazanmaktadır. İletişim aracı olan pulun tarihi gelişimi ve pulun grafik tasarım ürünü olarak öneminin incelendiği bu çalışmada, ilgili bilimsel yayınların listesini içeren indeks ve özetlerin taranması ve kütüphane koleksiyonları taranmıştır. Bilimsel verilerden elde edilen bulgular doğrultusunda pulun grafik ürün olarak tasarımında görsel estetik ve teknik kayguların gerekliliği sonuçlarına varılarak bu sonuçlar doğrultusunda öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler

Pul, Grafik Tasarım, Estetik.

Historical Development of the Stamp as a Communicative Tool and its Importance as a Graphical Production

Abstract

Beside its practical function, a stamp might be a good instrument for a country to promote its cultural characteristics to the others. This study looks through the history of the stamp and its importance as a graphical production. To do this, some indexes, scientific publications and abstracts have been browsed. Some suggestions have been made to attract attention to graphical, technical, visual and aesthetic sides of stamp.

Key Words

Stamp, Graphic, Project, Esthetic.

Giriş

Sanat ve sanat ürünlerinin ilk olarak nasıl ortaya çıktığı hakkında kesin konuşmak yanlış olur. Genelde benimsenen, görüş sanatın insanla başlamış olmasıdır.

Sanat insanlık kadar eskidir. Sanat yapma isteği, önceleri aklın, entelektüel çabanın değil, içgüdünün itisiyle doğmuştur. İlk sanat eserleri yontma taş çağına aittir (Berk, 1982:15). Görsel sanatların başlangıcı ise M.Ö. 10.000 yıllarında yapıldığı tahmin edilen, mağara duvarlarındaki resimlere dayanır. Bunları resim sanatının başlangıcı kabul edebiliriz (Aslıer, 1983:1).

Fakat şu bir gerçektir ki insanın, emek ürünü olan her çalışması da sanat eseri değildir. İnançlarla günümüze gelen insanı ve onun bıraktığı eserleri anlamak yine bu inançların çözümü ile gerçekleşebilir. Bunun gibi insan insana ilk iletişimin de (haberleşmenin) bu kargaşa arasında nasıl ortaya çıktığını ve insanın birbirleri ile olan ilk iletişimi hakkında da kesin konuşmak yanlış olur.

Yüz yüze iletişimde, insanın zihninde var olan düşünceler önem kazanır. İnsan düşündüklerini bir başkasına ileticeği zaman, düşündüklerini sembol tarzında temsil eden bir mesaj gönderir. Bu bazen sözlü veya yazılı olarak ifade edilen dilsel semboller, bazen bir jest bazen de bir resim veya ses tonudur. Hatta bazı durumlarda susmak bile bir iletişimi gerçekleştirir. Mesaj alıcıya ulaştınca alıcı, sembol halindeki bu mesajı kendi tecrübesi ile sembol durumundan çıkarır ve bu işlemde de kendi düşündüklerini geliştirir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi bu jestler hareketlerle çizilen birer resimdir. Buradan anlaşılan en eski yazıların harf olmayıp, resim oldukları gibi, en eski jestlerin de hareketlerle çizilen birer resim olduğu gerçektir (İlin, Segal, 1995:23).

Eskiden, insan anlatmak istediğini sembollerle, sembolleri de yan yana getirerek karşısındaki insana anlatmaya çalışıyordu. Daha sonra insan 'ses'i

tanıdı ve doğadaki sesleri taklit etmeyi, doğaya karşı uzuvlarını kullanabilmeyi öğrendi. Daha sonra konuşmayı öğrendi ve insanlar arasındaki iletişim de buna paralel olarak hızla gelişmeye başladı. Giderek sadeleşip sembol haline gelen resimler artık yerini yazı diline bırakıyordu. İlk olarak resimlerle ifadesini bulan dil, kökeni bu resimler olan yazı diline hızla geçiyordu ve artık ilk yazıları mezar taşlarında, tapınakların duvarlarında buluyoruz. Bunlar, ruhlarla ilgili önceki resimler değildir. İnsanlar için ve insanlar hakkında resimlerle yazılmış birer hikayedir (İlin, Segal, 1995:77).

Günümüz iletişim ağı ve teknolojiyle övünürüz oysa; bizden çok daha önce atalarımız bir ağaç kabuğu üzerine yazarak gönderdikleri mektuplarla mesafeyi, mezar taşlarına yazdıkları yazıyla da zamanı aşmışlardı (İlin, Segal, 1995:79) Bir parça ak gürgen kabuğu yada papirüs posta beygirleri ile yolculuklara çıkıyor, onu gönderen insanın sıcaklığı, çeşitli icatlar ve keşifler mektubun alıcısına varıncaya kadar ülkeden ülkeye dolaştırılıyordu. Mektuplar yalnız başka ülkelere değil başka zamanlara da götürüyordu insanları.

Gelişmeler sonucunda artık deri ve papirüs, yerine kağıt kullanılmıştır. Buna koşut olarak da bu hizmeti veren kurumların gelişmesi kaçınılmazdı. Yeni kurumlaşma ihtiyaçları doğmuş ve posta hizmetlerinin kurumlaşması ihtiyacı, haberleşmenin de ücretli yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Hızla gelişen posta hizmetleri süreci ile birlikte posta giderlerinin karşılığı olarak karşımıza çıkan pulun kullanımından önce birtakım yenilikler ve kolaylıklar görülmektedir. Daha önceleri gönderme ücreti mektubun alıcısından alınıyor bu da paketin ağırlığı ve yolun mesafesine göre değişiyordu. Bu sistem posta hizmetlerinde ücreti fazla bulan alıcının mektubu almaması gibi bir çok soruna neden oluyordu. İşte bu sorunun ortadan kaldırılmasına neden olan kolaylık ve yeniliklerden biride puldur. Mektup ve pul insanların birbirlerine yaklaşımını sağlayacak iletişim aracıdır. Fonksiyonel özelliğinin yanı sıra günümüzde bir sanat eseri niteliği taşıyan pulun bir çok tanımını yapmak mümkündür. Bunlar;

“Pul, ön yüzeyi çeşitli renklerle basılmış resim, şekil ve motiflerden oluşan arka yüzeyi özel bir zamlarla kaplı, etrafında dantel denilen tırnakları olan bazen dantelsizde olabilen genellikle dikdörtgen, kare, yuvarlak az da olsa üçgen bazen de değişik şekillerde ve farklı ebatlarda olan postada para yerine sürümü bulunan değerli bir kağıttır” (Evren Pul Evi, 1983:6)

Posta idareleri tarafından alınan posta ücretine veya devlet tarafından alınan damga resmine karşılık posta malzemesine veya bazı evraklara yapıştırılan, küçük bir basılı kağıt parçasıdır (Türk Ansiklopedisi, 1978:162) Pul Posta İşletmeleri aracılığı ile gönderilen mektup, davetiye ve paketlerin üzerlerine yapıştırılan, posta hizmetlerinin karşılığında alınan ücrettir (Say, 1987:17-18)

Dünyada işgal ettiği yer bakımından böylesine küçük, küçücük, ama kapsadığı insansal değerler bakımından pul kadar büyük başka bir şey daha yoktur. Ondandır ki pula, küçük boylu büyük sanat adı verilmiştir. Pul, bu adı gerçekten hak etmiştir. Pul sanattır, kültürdür, dahası çağımızın deyiimiyle, kütüphaneler zinciridir. Dünyaya bakış açısıdır, dünyaya karşı duruş biçimidir. Pulda insana ilişkin aradığınız her şeyi bulabilirsiniz. Bundan dolayıdır ki, pul tarihtir, eğitimidir, pul çevre bilimidir, doğa bilimidir, antropolojidir, astronomidir, tıptır, her türlü teknolojidir. Pul şiirdir, öyküdür, edebiyattır.

Heykeldir, seramiktir. Plastik sanatların her türünü ondan sorabilirsiniz. Pul müziktir. Barışa, sevgiye, dostluğa ilişkin en güzel türküleri onunla birlikte söyleyebilirsiniz. Pul, dünyamızdaki insanî değerlerin tümünün kapsamı ve bu değerlerin hakça paylaşımıdır (Say, 1996:27-28-29).

Önemli bir görsel mesaj taşıyan, ülke sınırlarını aşan, bir ulusun kimlik kartı olan pul günümüzde önemli bir sanat dalı olmuştur. Pul, rayice (geçer fiyat, piyasa fiyatı) benzer şekilde ödemenin bir karşılığıdır ve kamuoyu ilişkilerinin milyonlarca kopya dağıtılan çok önemli bir aracıdır. Aynı zamanda tasarlandığı ülkenin sanat anlayışını da ortaya çıkartır (Lidman, Landshoff, 1975:112-115).

George Hamori'ye göre; posta pulu, bir ülkenin şehirlerini, endüstrisini, halkını ve yaşayış tarzını çeşitlendirmek zorunda olduğundan o ülkenin çok önemli bir yansımasıdır. Pullar, bir ülkenin maddi ve manevi tüm değerlerini yansıtır.

Posta İşletmeleri Genel Müdür Müşaviri Halil Say ile yaptığımız özel görüşmelerde şu tanımları yapmıştır. “ ‘bayrak, kendi adına para ve posta pulu’ bu üçü bir arada olmaksızın bir ulus bağımsız sayılamaz. Bu nedenle pul bağımsızlıktır, uluslararası bir senettir.” şeklinde bir söylemde bulunarak pulun bir ülkenin yaşam tarzındaki önemine değinmektedir.

Çeşitli kaynaklar incelendikten sonra çıkarımlarda bulunduğumuz pulun bize göre tanımı ise; mektup üzerindeki, gönderenden peşin alınan ücretin karşılığında verilen bir alındı, fatura yada makbuza pul denir. Daha sonraları pulun bu temel niteliğine koleksiyon özellikleri de katılarak pulun anlamı daha da zenginleştirilmiştir. Böylece pul sadece bir mektubun gönderilmesi için yapılan ödeme değil aynı zamanda pulu basan ülkenin bir sembolü, dünyada insancıl düşünen bütün insanların barışa, sevgiye ve kardeşliğe yönelik evrensel bir dilidir. Pul yapıldığı ülkenin sanat anlayışını, sosyal yaşamını, üzerinde taşıyan bir grafik tasarım ürünüdür. Aynı zamanda bir mesajı, bir konuyu, bir şahsı, bir olay ya da hizmeti de tanıtır. Bunun için, pul, aynı zamanda adını taşıdığı ülkenin sembolü ve yansımasıdır.

1. Pulun Tarihçesi

İnsanlar arasındaki iletişimin çok eskilere uzanmasına rağmen, pul kullanımının pek eskilere gitmediği görülmektedir. Bunun nedeni, alfabe harfleri olarak kullanılan sembollerin resim sanatından çok daha sonraları kullanılmaya başlanmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim, alfabe harfleri bulunmadan önce de insanların resim yolu ile haberleştiklerini biliyoruz (Berk, 1966:28-29).

İnsan, toplu olarak yaşamaya başladıktan sonra, diğer insanlarla haberleşme, birtakım eşyaları birbirine götürüp getirme ihtiyacı doğdu. Ak gürgen kabuğuna yapılan sembollerden oluşan ilk mektuplar, alıcısına ulaştırılmak için yollara çıkartılmıştır. Daha önceleri, bu iş kralların görevlendirdiği insanlar tarafından yapıldığını ve dünyanın ilk postacılarının da yine kralların görevlendirdiği bu insanlar olduğu bilinmektedir. Bu insanlar aracılığı ile bir takım yenilikler, kültürler, ülkeden ülkeye dolaştırılmıştır.

Tevrat'a göre; Postayı ilk olarak Asuri hükümdarları kullanmışlardır. Dünyada, en eski postacı olarak bilinen ise, Doğu Roma İmparatoru Flavie Valensin'in postacısı olan Zenon'dur (Akoba, 1963:11). Bunlardan da anlaşıldığı gibi ilk postanın teşkilatlanması devletlerin resmî haberleşmelerini sağlama amacına yöneliktir.

1388 yılına kadar kralların kendi askerleri aracılığı ile yürütülen posta hizmetleri, İtalya'nın Agosto şehrinde yapılan bir kongre ile sivil hayata da geçirilmiştir.

Romalılar ise posta işine daha çok önem vererek konaklama yerlerini sıklaştırmış, güzel dayanıklı yollar yaparak gidiş-gelişi kolaylaştırmışlardı. Ayrıca can ve mal güvenliğinin Roma tarafından garanti edilmesi, İmparatorluğun geniş topraklarında taşıma işlerini geliştirmiştir. Bugünkü postacılığın gelişiminde Romalılar yol gösterici olmuştur (Koyuncu, 1988:6).

1516 yılında imparator Maksimilyan tarafından görevlendirilen, İtalyan Van Taksi'nin Viyana ile Brüksel arasında haftalık posta hizmetlerini yürüttüğü, yaptığı yeniliklerle mektubun ücretini alıcısından aldığı bilinmektedir. Bu yöntemle taşınan posta gönderilerine ödenen ücret, ağırlıklarına ve yolların mesafesine göre değişmekteydi.

“Venediklerin 1580 tarihinde veya daha evvel kurdukları bir posta teşkilatları vardı ki, bu Venedik, İskenderiye, Halep, İzmir ve İstanbul arasında çalışmakta idi. Bu posta, karayolu ile ve bazen de deniz yolu ile yapılmakta idi. O devirde dış haberleşmeler ancak bu Venedik postaları ile yapılabiliyordu”(Akoba, 1963:20-21).

Posta pulunun olmadığı dönemlerde de ilk defa İngiltere 1635 yılında posta hizmetlerini devlet eliyle yürütmeye başlamış ve ilk Posta Bakanlığını kurmuştur. Bu gelişme birçok ülkeye örnek olmuştur. 1653 yılında Fransız Jan Jak Renord ilk defa Paris'te dahili bir posta servisini petite poste kurmuş ve mektup taşımanın yanında ilk defa paket servisini gerçekleştirmiştir. Bundan sonra diğer ülkelerde de posta hizmetleri başlamış ve her ülke kendi bünyesinde ve ihtiyacına göre bazı yöntemler ve yenilikler geliştirmiştir (Akoba, 1963:14). Gelişen bu olaylar daha sonraları, bugünkü anlamı ile modern posta hizmetlerini ortaya çıkartmıştır.

1.1. Dünyada Pulun Tarihçesi

Yolların güvensizliği nedeni ile posta ücretlerinin alıcısından alındığı, bu ücretinde posta gönderisinin ağırlığı ve yolun mesafesine göre değiştiği bilinmektedir. Bu yöntemin dağıtım işini de güçleştirdiği bilinmektedir. Çünkü kendisine mektup ya da paket gibi posta gönderisi gelen kişi ücreti fazla bulduğu zaman onu almıyordu bu da posta dağıtıcısını güç durumda bırakıyordu.

“1653'te Paris'te Petite Poste'un kuruluşu sırasında Paris parlamentosu danışmanı Renouard de Villayer bir çare bularak taşıma ücretinin önceden ödenmesi usulünü getirdi” (Meydan Larause, 1979:376). Böylece gönderilecek mektup ve paketin ücreti alıcısından değil gönderen kişi tarafından ödenecekti. Bugünkü posta pullarının yerini tutan bir kağıt parçası mektup ya da kolinin üzerine iliştiliyordu. Bütün bu işlerin mektubun göndericisi tarafından postanede yapılması zorluğu yöntemin gelişmesini önlemiştir. Bu durumu önlemek için ücretlerde bir takım iyileştirmeler yapıldıysa da sonuç olumsuz olmuştur. Daha sonra İngiltere'de posta müdürü olan Henry Bishop tarafından mektuplar üzerine damga uygulama sistemi kullanılmaya başlanmıştır. 2 ağustos 1661 tarihli bir mektubunda Henry Bishop “Her mektubun üstüne basılacak bir damga uygulamasına geçilmiştir. Gün tarihini taşıyan bu damgalar idareye gelecek her mektuba vurulacaktır” (Türk Ansiklopedisi, 1978:163). Diyerek ‘Bishops Mark’ adı verilen ve geliştirilen bu damgaların kullanımı sonradan uygulamaya geçirilmiştir.

1823 İsveç'te De Treffenberg, 1834 İngiltere'de Charles Knight ve 1837-1838 Charles Whiting, 1839 Fransa'da Piron ile Grasset basılı veya üzeri damgalı kağıt veya zarflar kullanmayı tasarladılar (Meydan Larause, 1979:376). Ancak İskoçyalı James Chalmers'in denemelerinin bugünkü pula son şeklini verdiği bilinmektedir. Matbaacı ve gazete müdürü olan James Chamlers gazetesini abonelere gönderirken, gazetenin üzerine, basıp etrafını kestiği yuvarlak bir etiket yapıştırdığı bilinmektedir (Gelişim Ansiklopedisi, 1977:1431). Bu buluşu ilk başlarda ilgi görmediyse de yine bir İskoçya'lı olan Rowland Hill'in 1837 de bu tekniği yeniden ele aldığı bilinmektedir.

Henüz posta pullarının kullanılmadığı dönemde, bir gün İngiltere'nin kuzeyindeki kasabalardan birinde, postacı fakir bir kıza mektup getirir, kızcağız mektubu alır ve ücretini sorar. Postacı ücretin bir shilling olduğunu söyleyince fakir kız parası olmadığını söyleyerek mektubu postacıya iade eder. Bu olaya şahit olan bir yolcu, kızın haline acıyarak, bir shillingi ödeyip mektubu alarak kıza verir. Postacı gittikten sonra, genç kız mektubu almayışını şöyle açıklar; Biz çok fakiriz, kardeşim başka bir şehirde çalışıyor, posta ücreti fakirlere çok ağır geliyor, bunun için kardeşimle bir yöntem bulduk, zarfların üzerine bızce anlamlandırdığımız işaretleri koyarak birbirimizle haberleşiyoruz. Postacıdan mektubu alıp zarfın üzerinde bulunan işaretlere bakıp sonra da iade ediyoruz. Esasen mektubun içindeki ise boş bir kağıttır. Açıklamayı hayretle ve şaşkın, şaşkın dinleyen yolcu zamanın posta bakanı olan Rowland Hill idi.

İlk posta pulu İngiltere'de posta bakanı Rowland Hill zamanında 6 Mayıs 1840 tarihinde çıkartılmıştır. Rowland Hill halkın ve hazinenin zarar görmesini engellediği gibi, hizmetlerinin daha düzenli yürütülmesini sağlamıştır. Böylece pul; gönderme ücretinin makbuzu olarak, posta hizmetlerinde yerini almıştır. İngiliz parlamentosunda bir çok tartışmalara yol açıtıysa da postayla gönderilen her mektup ya da gönderilerin üzerine bir etiket yapıştırılması kabul edilmiştir.

Dünyada Penny Black olarak anılan bu ilk pulun üzerinde, kraliçe Victoria'nın profilden bir portresi bulunmaktadır. Bu resmin Hollandalı ressam Villiam Mulradi tarafından yapılmış olduğu söylenmektedir. Bu pulun bir penny'liği mavi iki penny'liği ise siyah renkte olup baskısı ise Perkins, Bason ve Co. Matbaasında yapılmış, tabakada 12x20'lik 240 adet pul olduğu bilinmektedir. Dünyada ilk pulu İngiltere çıkardığı için yalnız İngiltere pulları üzerinde devletin adının yazılı olmadığı görülmektedir.

İlk pul tasarımlarında daha çok hükümdar ve devlet büyüklerinin portreleri, pulun taşıdığı değeri gösteren rakamlar, ülkeleri temsil eden figürler görülmektedir. Kullanılan renkler genelde tek rengin ton armonisidir. Kimi zaman da bazı ülkelerin renkli zemin üzerine mavi, siyah, gibi iki renkli pul basmış olduğu görülmektedir. İlk pulların tabakalarından makasla kesilerek birbirinden ayrıldığı ve arkalarının zamlı olmadığı bilinmektedir. İki renkten fazla renk kullanarak ilk pulu basan ülke ise İsviçre'dir. İlk kabartma pulu ve uçak pulunu İtalya, ilk helikopter pulunu İspanya, ilk metal pulu Macaristan, ilk resmi pulu ise Merica adası basmıştır.

1.2. Türkiye'de Pulun Tarihçesi

Türkiye'de eski posta hizmetleri ve posta pullarının kullanımı iki döneme ayrılarak ele alınabilir:

- 1- Prefilatelik dönem (1863 ve daha öncesi)
- 2- Filatelik dönem (1863 sonrası ve günümüz).

Pulun bu iki dönem içerisindeki kullanım şekline geçmeden önce Türklerde postacılık ve posta hizmetleri ile ilgili bazı bilgilerin verilmesi, konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Türklerin Orta Asya'da iken posta hizmetleri deneyimlerinin Çingiz çağında, günümüz modern postasına ışık tutacak kadar düzenli bir posta teşkilatının kurulduğu bilinmektedir. Çinliler ile Çin ordularının yüzyıllar boyunca edindiği posta hizmetlerindeki deneyimler, Türklerin bu hizmeti geliştiremelerinde büyük bir etken olmuştur.

Düzenli hale gelen posta hizmetleri için, belirli posta konaklama yerlerinde at değiştirme yöntemi ile haber ulaştırma yani 'ulak' sistemi doğmuştur. Bu, Uygur ve Göktürk devletinde görülen bir sistemdir. 629 yılında, Batı Göktürk Devleti'nin içinden geçerek Hindistan'a da giden ünlü Buda rahibi ve gezgini Hsüan Tsang, Türklerin içinden geçerken Göktürklerin ulak sözünü duymuş ve kitabına yazmıştır (Ögel, 1978:340-341). Ulak kelimesi Türk postacılığının en eski bir deyişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz daha çok bunu haber ulaştırma, Ulak sistemi olarak ele alıyoruz.

Kaşgarlı Mahmud'un ise 'arkış' kelimesine dikkat çektiği ve buna iki anlam yüklediği bilinmektedir. Bunlar, kervan ve habercidir. Aynı kaynak arkış sözünün haberci ve aynı zamanda mektup anlamına geldiğini de belirtmiştir.

XI. yüzyılda Orta Asya Türkleri ile birlikte 'Eşkinci' kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu çağa ait yazılı Türk kaynaklarına göre eşkinci, hızlı koşan at postası demektir (Ögel, 1978:345-363).

Ulak kelimesi ile başlayan, arkış ve eşkinci ile devam eden sözcüklerin Türklerde posta hizmetleri ve habercileri anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise 'çapar' özellikle ulak sözü ile birlikte atlı postacı anlamında söylenmektedir. Çaparlar, topluluk içinde herhangi bir kişi değildi. Özel bir haberci olsalar bile, topluluk içinde gelenekten gelen ve yarı resmi bir statüye sahip idiler.

Bütün bunlar gelişirken gönderilen mektuplarda damga kullanıldığı bilinmektedir. Damgalar ilk önceleri hakan mührü, hükümdarlık işareti olarak birçok şekillerde kullanılmıştır. Bu kullanım şekillerinin içine mektup damgası da girmektedir.

Bazı Çin kaynakları miladi beşinci asırda Uygurlarda damga (tamga) kullanıldığına işaret etmektedir. Eski Türk anıtlarından Tonyukuk'da damga kelimesinden bahsedilmektedir. Damga, kullanıldığı uzun tarihi devir nedeni ile kullanım bakımından bir aitlik bildirmenin yanında, bir resmiyet ifadesi de taşımıştır. Aitlik bildiren şahsi damgalar yerini bireysel imzaya bırakmıştır (Nuhoglu-Mert, 1990:7-8).

Yüzyıllar boyunca dev bir imparatorluğu yöneten Türkler, haberleşmeyi ekonomik, teknolojik ve sosyal kalkınmanın önemli bir alt yapısı olarak görmüşler o çağlarda komşularında bir benzeri bulunmayan ulak, tatar, çapar adları altında özel olarak yetiştirilmiş ve çok güzel kıyafetlerle giydirilmiş insanlardan oluşturdukları etkili, faydalı bir haberleşme düzeni kurarak imparatorluğun Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarındaki sınırları içinde haberleşme sistemlerini yüzyıllarca sürdürmüşlerdir.

Hızla gelişen dünya ile birlikte yeni ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçlara cevap olarak artan haberleşme, posta teşkilatının, dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Türklerde de devlet teşkilatı olarak yerini almasına ve resmîyet taşımasına neden olmuştur.

1.2.1. Prefilatelik Dönem

Türkiye’de posta pulunun kullanılmasından önceki döneme prefilatelik dönem denir. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan 1840 yılı sonuna kadar birinci dönem, 1840 yılı sonundan 13 Ocak 1863 tarihine kadar ikinci dönem ve ecnebi postaları, olmak üzere üçe ayrılarak incelenmektedir.

Birinci Dönem: Osmanlı İmparatorluğu geniş alanlara yayılmıştı. Devlet ile ordu arasındaki haberleşme yetersiz ve eksik kalmaktaydı. Mısırdan örnek alınan posta güvercinleri ile yapılan haberleşmeler de güvensiz ve yetersiz kalıyordu. İstanbul’un 1453’de ele geçirildiği yıllarda, Bizans İmparatorluğunda bir posta teşkilatı bulunmaktaydı. Bu Bizans posta teşkilatı geliştirilerek, Tatarlardan oluşan bir haberleşme teşkilatına dönüştürüldü. Osmanlı tatarları adı verilen bu ilk postacılar İmparatorluk sınırları içinde devlet ile ordu arasındaki haberleşmeyi sağlamaktaydı. Bu teşkilat III. Sultan Mahmut döneminde (1574-1595) kaldırılarak yerine Menzil teşkilatı oluşturuldu. I. Abdülhamit (1779-1789) Tatarları disipline etmek için Tataran ocağını kurmuştur. Bu ocak tatar mesleğini geliştirmek, daha disiplinli ve daha iyi yetiştirilmesini sağlamak amacıyla yöneliktir. Böylece Osmanlı imparatorluğunun ilk posta hizmetleri devlet ile ordu arasındaki haberleşmeyi sağlamış, ilk postacılar da askeri postacılar olmuştur. Posta Tatarları ile sonradan sivil postacılığa da geçilmiş ve bu teşkilat 1840 yılına kadar işlevini sürdürmüştür (Akoba, 1963:19-20-21).

İkinci Dönem: Türklerde posta hizmetlerinin genelleştirilerek, geliştirilmesi Sultan Mecit dönemine rastlar. 1839 yılında Gülhane Hattı Hümayunun başlattığı Tanzimat dönemi ile Osmanlı müesseselerinde yapılan yeni bir yapılanma ile, devlet örgütleri teşkilatlandırılmış buna bağlı olarak haberleşme örgütleri de resmi bir teşkilata bağlanarak ilk posta nezareti 1840 yılında kurulmuştur. Böylece posta nezareti ile haberleşme halkın hizmetine sunulmuştur.

Bu tarih ülkemizde sadece posta işlerinin resmi bir düzene kavuştuğu tarih değil aynı zamanda modern haberleşmenin başladığı ve PTT teşkilatının doğduğu tarih olmuştur (Ulaştırma Bakanlığı, 1991:205).

Osmanlı İmparatorluğunda ilk posta hizmetleri 7-19 Ekim 1840 tarihlerinde ‘deraliye’ denilen İstanbul ile Edirne arasında hizmete başlamıştır. Posta, her Pazartesi İstanbul’dan gidecek ve her Cumartesi Edirne’den gelecekti. Bu dönemde tatarlar arasından 100 tatar seçilmiş ve bunlardan biri tatar ağası tayin edilerek, Postane-i amire adı altında kurulan posta idaresine bağlanmıştır. Postane-i Amire’nin bir de müdürü olup, düzenli bir posta idaresi bu şekilde oluşturulmuştur.

Bu dönemde posta ücreti, mektubun ağırlığına ve gideceği mesafeye göre tespit edilmekteydi. Mektubun ağırlığı ve gideceği mesafe belirlendikten sonra, Posta Müdürü tarafından, zarfın üzerine posta damgası basılır, ücreti alınmıştır veya ücreti alınacaktır gibi bir ibare konulurdu (Akoba, 1963:22-23).

Aynı zamanda gönderilen mektuplar üzerinde damga kullanıldığından, bu dönem damga (mühür) dönemi olarak da adlandırılır. Türkiye’de 1840-1864

yılları arasında mektuplar her postanenin kendisine ait kendi adını taşıyan bir mührü ile damgalanmıştır. Bu damgaların çoğu siyah ve mavi renkte ıstampa ile basılmışlar ve damgaların üzerinde çoğunlukla; An Canibi Postai, An Canibi Postahanei, Postai Hükümeti yazısı ile altında şehir ismi ve sene olarak tarihi yazılmaktaydı (Akoba, 1963:25).

Ecnebi Postaları: Posta hizmetleri konusunda tekel kuramayan Osmanlı Devleti birçok ülkeye kendi topraklarında posta hizmetleri yapma hakkını verdi. Posta hizmetleri yapma hakkını elde eden, ülkeler, kendi pullarını kullanarak zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu ile de rekabete girerek gelir elde ettiler ve bu gelirlerden de Osmanlı Devleti'ne pay vermediler (Yurt Ansiklopedisi, 1982:8198).

1721 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya devleti arasında, Avusturya'nın salt kendi haberleşmesini sağlamak amacı ile İstanbul'da bir Avusturya posta merkezinin kurulması yolunda izin alındı. BöyleceAvusturyasefaretini ile Viyana arasındaki, muntazam posta hizmetleri başlamış oldu. Daha sonra Rus sefaretini ile Sen Petersburg arasında da posta hizmetleri kurulmuş, 1812 tarihinde Fransa, 1832 tarihinde İngiltere, 1834 tarihinde de Yunanistan'a da bu haklar tanınmıştır. Türkiye'de posta pulunun çıkarılışından sonra da devam eden bu imtiyazlı ecnebi posta idarelerinin kaldırılması için belli tarihlerde girişimlerde bulunuldu ise de başarılı olunamamıştır.

1.2.2. Filatelik Dönem

Türkiye'de 13 ocak 1864 tarihinde ilk posta pulunun çıkarılışından sonraki dönem filatelik dönem adı ile anılır. Bu dönem tuğralı pullarla başlamıştır. M. Müfahham Akoba'nın Türkiye'de pul ve pulculuk isimli kitabına göre filatelik devir posta hizmetleri; Osmanlı Postaları (1863-1920), İmtiyazlı Ecnebi postaları, Anadolu postaları, Türkiye Cumhuriyeti Postaları (1923 ve sonrası) olmak üzere beşe ayrılarak incelenmektedir. Buna göre:

Osmanlı Postaları (1863-1921) : İlk Posta pulunun basımından Cumhuriyet dönemine kadar ki dönemi kapsamaktadır.

İlk özel Türk gazetesini çıkaran zamanın posta nazırı Agah Efendi, 1864 yılında İlk Türk posta pulunu (Tuğralı pul) da bastırmıştır (Türk Ansiklopedisi, 1978:164). Bu pullar Sultan Abdülaziz devrinde, onun tuğrasını ve ince süslemeli motiflerini taşıyordu. Agah Efendinin önerisiyle, posta ücretleri pul karşılığı olarak alınmaya başlanmıştır. Bu pullar kullanıldığı mektup üzerinde, mektubun gideceği yerin uzaklığına göre farklı ücret tarifesi ile kullanılmıştır.

Agah Efendinin önerisi ile, Türkiye'de de mesafe hesap edilmeksizin tek ücret ödenmesi ile gönderi ücretleri posta pulu ile ödenecekti. Ancak bu yöntem ile posta ücretleri pul olarak alınmaya başlandı, fakat, bu pullar kullanıldığı mektup üzerinde, mektubun gideceği yerin uzaklığına göre farklı ücret tarifeleri ile kullanılmıştır.

Tuğralı pullar adı ile anılan Sultan Abdülaziz'in tuğrası ve ince motifler taşıyan birinci emisyon bu pulların üzerinde Tuğra, tuğranın altında bir hilal içinde Devlet-i Aliye-i Osmaniye yazısı yer almaktadır. Tuğralı pulların, beher tabakasında 12x12 yani 144 pul olduğu bilinmektedir. İlk ikisi ince kağıt ve üçüncüsü kalın kağıt olmak üzere üç emisyon olup tamamı 1864 yılında dantelsiz olarak basılmıştır.

Darbhane-i Amire'de pelür kağıdı üzerine taş baskı (litografi) olarak basılan tuğralı pulların tamamı beyaz kağıt üzerine siyah olarak basılmıştır. Tasarımları ise Sikke başı Abdülfettah ile Ensercioğlu Agop tarafından yapılmıştır. Sonradan bu pullar tek, tek anilin boya ve sünger ile gerek duyulan yerler renklendirilmiştir. Bu nedenle bütün pullarda açıktan koyuya kadar sayısız renk nüansları ortaya çıkmıştır.

Birinci emisyon Tuğralı pullar ince kağıt üzerine düz basılmış olup 2 ve 5 kuruşluk olmak üzere iki puldur. Bu pulların 2 kuruşluk olanı koyu mavi, yeşil-mavi zemin üzerine siyah, 5 kuruşluk olanı ise pembe, kırmızı zemin üzerine siyah olarak basılmıştır. 2 kuruşluğun bordürü kırmızı, 5 kuruşluğun bordürü ise mavi renktedir. Bordür genellikle pulun yukarı kısmında bulunmaktadır. İlk baskılarında, kontrol bordürü için bırakılan mesafe az olduğundan, bordür ikinci pul sırasının üst kısmına taşmıştır. Az miktarda basılan bu pullar tatminkar olmadığından, tedavüle çıkarılmamış ve yeni bir serinin basılmasına karar verilmiştir.

İkinci emisyon tuğralı pullar; ince kağıt üzerine basılmış olup 20 para 1, 2, ve 5 kuruşluk olmak üzere dört puldur. Bu emisyon pulları, Tetbeş (tétébéche) dediğimiz baş başa veya ayak ayağa olarak basılmıştır. 20 paralık sarı zemin üzerine, 1 kuruşluk leylaki zemin üzerine, 2 kuruşluk mavi zemin üzerine, 5 kuruşluk pembe zemin üzerine siyah olarak basılmıştır. Açıktan koyuya kadar birçok renk farkları mevcuttur. İkinci emisyon tuğralı pullarda kontrol bordürüne alt kısmında yer verilmiştir. 5 kuruşluğun bordürü mavi diğerlerinin ise kırmızıdır. Bordür içinde yazı, dişi olarak kullanılmıştır. İkinci emisyondan ikinci bir tiraj daha basılmış olup, bunlar da aynen birinci tirajda olduğu gibi ince kağıt üzerine tetbeş olarak basılmıştır. Bunların tamamı kahverengi zemin üzerine siyah olarak basılmış olup açıktan koyuya kadar renk farklılıkları bulunmaktadır. Bordür, tamamında mavidir.

Üçüncü emisyon iki puldan oluşup normal kalınlıkta bir kağıt üzerine tetbeş basılmıştır. Bu pulların baskısında adi kağıttan, mukavvaya kadar farklı kalınlıkta kağıtlar kullanılmıştır.

1865'te bu pulların biçimi tuğra çıkarılarak değiştirilmiş, dikine bir oval zemin üzerine ay yıldız yerleştirilmiştir. Ayrıca pulun üzerinde 'Posta-i Devlet-i Osmaniye' yazısına yer verilmiştir. 1876'da yapılan bir değişiklik de bu yazı, ay formunun ortasına yerleştirilmiş ve ay formu kaldırılmıştır. 1892'de pulun çevresi Türk motifleriyle süslenmiş ve ortaya Osmanlı arması yerleştirilmiştir. 1898'de Osmanlı-Yunan savaşının başarıyla sonuçlanmasını kutlamak üzere altı köşeli bir pul çıkarılmıştır. Bu pulun üzerinde 'Biladı Meftuha'dan Tisalya kıtası postasına mahsustur' cümlesi konmuş ve yine tuğra kullanılmıştır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı üzerine çıkarılan pulda ise 'Hatırai Meşrutiyet' yazısına yer verilmiştir. Bundan sonraki dönemde Sultan Reşad'ın bazı vilayetlere yaptığı ziyaretler de pullarda sürşarjla belirtilmeye başlanmıştır. 1913'e kadar çıkarılan Türk pullarında resim kullanılmadığı saptanmaktadır. İslam dinine bağlı olarak resim yasağının olması pullarda kendini göstermiş olup pulların resimsiz olmasına neden olmuştur.

Bu dönemde yerli posta hizmetleri fazla gelişmemiştir. Ecnebi postalarından çok zarar gören Osmanlı Posta İdaresi ecnebi postaları ile rekabete giderek indirimler yapmış ve yabancı ülkelere gönderilecek mektuplar için özel

pullar bastırılmışsa da yabancı posta idareleri daha muntazam çalıştıklarından, Osmanlı postaları rekabetten zarar görmüştür.

İmtiyazlı Ecnebi Postaları (1721-1914) : Fransa, İngiltere, Yunanistan'dan sonra Flatelik dönemde Almanya, Mısır, İtalya, Rusya, Yunanistan, Polonya, Romanya tarafından da muntazam postalar kurulmuştur. Kurulan bu postalar Osmanlı İmparatorluğunda, pulun çıkarılışından sonrada görevlerini devam ettirmişlerdir.

Yabancı postalar ile yapılan rekabetler sonuç vermemiş, zarar gören Osmanlı posta idarelerinde yenilikler yapmak üzere İngiliz Posta Müttehassısı F.B. Skndamur İstanbul'a getirilmiş ve Posta hizmetlerinin iyileştirilmesi için çalışmalara başlanmıştır.

Anadolu Postaları : Türkiye Cumhuriyetinin ilk temellerinin atıldığı 1920 yılında, Ankara'da Atatürk öncülüğünde milli bir hükümet kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun varlığı sadece İstanbul ve çevresinde kalmıştır. Anadolu'daki postaların idaresi Ankara Hükümeti tarafından yürütülmekteydi. Ancak Milli Mücadele nedeni ile posta hizmetleri düzenli olarak yürütüleliyordu. Osmanlı İmparatorluğu kendisini tanımayan, posta merkezlerine posta pulu yollamıyordu. Bu nedenle Ankara Hükümeti Anadolu Postaları İdaresinin pul ihtiyacını gidermeye çalışmış bunun için var olan pullara Ankara ismiyle sürşarj yaparak kullanmıştır. Var olan bütün pulların hepsi posta pulu olarak sürşarj edilerek kullanılmıştır.

1917 yılında Edirne'nin düşman işgalinden kurtarılışının anısına Edirne'deki Selimiye camiinin resmiyle süslenerek Londra'da bastırılan pul aynı zamanda ilk resimli posta puludur. Bu pulun tasarımı dönemin mimarı Muzaffer bey tarafından yapılmıştır. I. Dünya savaşı sırasında eski pulları, posta, matbaa ve takse, sürşarjlı olarak normal posta pulu yerine kullanılmış ve ayrıca savaşın sonuna doğru Viyana'da bastırılan pullar da tedavüle çıkartılarak kullanılmıştır. 1920'de kurulan T.B.M.M. Hükümeti tarafından daha önce Avrupa'da bastırılan pullar ikiye bölünerek kullanılmış olup ihtiyacı karşılayamayınca, mahakim ve devairi adliye, mahakimi şer'iyeye, katibi adil, amele pasaportu, defteri hakani, tiyatro, müze, Hicaz demiryolu, donanma ve maliye pullarından bir kısmı önce elle daha sonra makineyle sürşarj edilerek posta pulu yerine kullanılmıştır. İhtiyaç bu yolla da karşılanamayınca İtalya'da, üzerinde 'Kelime-i Tevhid' yazısı bulunan pullar bastırılmıştır.

Ankara Hükümeti'nin kendi adına hazırlattığı ilk pul 1922'de basılmıştır ve bu pulun üzerinde, o zamanki T.B.M.M. binasının resmi bulunmaktadır (Gelişim Ansiklopedisi, 1977:1431-1432).

Türkiye Cumhuriyeti Postaları: Cumhuriyetin ilanından sonra posta hizmetlerinde büyük bir gelişme olmuştur. Posta hizmetleri daha düzenli hale getirilmiş ve yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Bu teşkilat ile Türkiye'de il, ilçe, bucak ve köylere, ihtiyaç dahilinde posta merkez ve şubeleri açılmış aynı zamanda pul bayilikleri ve seyyar postalar ile muntazam posta hizmetleri sürdürülmüştür.

2. Pul Türleri

Üzerinde taşıdığı görsel unsurlar ile etkili bir iletişim aracı olan pul, birçok mesajı bünyesinde barındırmaktadır. Önemli olan bu mesajın alıcısına doğrudan ve yalın bir dil ile verebilmesidir. Bu da tasarımcısını etkiler ve tasarımcısının olaya daha duyarlı yaklaşmasını gerektirir. Kitle iletişim

araçlarına ve dolayısıyla pula yüklenen çabaların bu yönü, sanatın görsel temelleri üzerinde yepyeni keşiflerin yapılmasına yol açmıştır. “Değişen zaman ve düşünceyle birlikte, insanların gereksinimleri gelişmiş, zevkleri değişmiştir. Günümüz iş adamları, politikacılar vs. çağın gereklerine uyabilen, işlerini planlayarak geliştirme olanakları arayan kişilerdir. İş adamları ürettikleri ürünlerini, politikacılar fikirlerini, tiyatrocunun oyununu kitlelere duyurmak, tanıtmak istegindedir. Tanıtım gereksinimiyle başlayıp, üretimle devam eden bir süreçtir. Kitlelerin çeşitli satın alma güdülerine seslenerek belirli bir mala talebi yükseltmek bir fikri benimsetmektir, tanıtmanın işlevi” (Çevik, 1993:16-17)⁷ Şu bir gerçektir ki artan ihtiyaçlar karşısında, bir çok sorun ve bu sorunların çözümleri de ortaya çıkmıştır. Artan bu sorunlar gibi amaca uygun pul türlerinin de iletişimde yeni çözüm araçları olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Hangi amaçla yapılmış olursa olsun pul, toplum yapısı ile ilgili birçok mesajı evrensel bir dil ile anlatır. Bu açılarından ele alındığında pul türlerini amaçlarına göre şöyle sınıflandırabiliriz. Hazine pulları, Posta pulları, Yardım pulları.

2.1. Hazine Pulları

“Hangi belgelere ne ölçüde yapıştırılacağı, ilgili kanunlarla belirtilir ve bedeli hazineye kalan pullardır. Türkiye’de hazine pullarının kullanılmasına Dünyu Umumiye tarafından ve damga resminin toplanması amacıyla 1880’de başlanmıştır. Meşrutiyet döneminde Hicaz demiryolunun yapımına yardım için hazine pulu çıkartılmıştır. Geliri hazineye kalan pullardır. Hazine pulları da kendi içinde;

- a. I. Dünya savaşı sırasında basılan ‘Evlad-ı Şüheda’ pulları (1915),
- b. Bayramlarda posta gönderilerine ve telgraflara ekstra yapıştırılmış olan ‘Teyyare Müdafaa’ pulları (1937),
- c. II. Dünya savaşı sırasında bastırılan ‘Milli Müdafaa’ pulları (1941)” (Meydan Larause, 1979:376)⁸

2.2. Posta Pulları

Posta gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan bu pullar geniş bir kullanım alanı oluştururlar ve kendi aralarında üç grupta sınıflandırılır.

a) Sürekli posta pulları: Özel ve tüzel kişiler tarafından postaya verilen mektup postası gönderi ücretlerinin ödenmesinde kullanılmak üzere bastırılan pullardır. Genelinde konu olarak Atatürk portreleri işlenmiştir. Boyutlar mümkün olduğu kadar küçük tutulur, en az 50 ile 100 milyonun üzerinde tirajı vardır.

b) Anma pulları: Geçmişteki bir olayı, bir tarihi, turistik yerleri bilge kişiyi, belli günleri anmak için, o olay, gün ve kişileri anımsatan tasarımlarla basılan pullardır. Baskı adedi azdır, posta işletmeleri tarafından belli sürelerde satışa sunulmaktadırlar (Evren Pul Evi, 1983:6)⁹ 600.000 binden fazla basılmaz.

c) Resmi posta pulları: Genel bütçeye giren dairelere, katma ve özel bütçeli dairelerin, belediyelerin ve bunlara bağlı idare ve kurumların postaya verdikleri her türlü posta gönderilerinin posta ücretlerinin ödenmesinde kullanılmak üzere 5584 sayılı Posta kanununun 21. Maddesi gereğince bastırılan pullara denir (PTT Genel Müdürlüğü, 1989:7)¹⁰ Devlet kurumları arasındaki haberleşmede kullanılır. 1950 yılından sonra Türkiye hariç diğer Dünya Ülkeleri resmi posta pulunu kaldırmıştır.

d) Artılı Pullar: Anma pulu içinde yer alır. Anma pullarının nominal değerlerinin altında ilave ek bir değer ile özel kanuna göre bastırılan pullardır. Posta ücretlerinin alınmasında kullanılmak ve ücretlere ek bir değer taşımak üzere, özel kanuna göre bastırılan pullardır. Bunlara 'Ek Değerli Anma Posta Pulları' da denir. Devlet posta işletmelerine her yıl iki seri artılı pul çıkartma yetkisi ve yükümlülüğünü vermiştir. Pulların nominal değerlerine artı işaretiyle bir değer daha eklenmiştir (30+5 gibi). Bu ek değerden elde edilen gelir Kızılay derneğine ve Çocuk Esirgeme Kurumuna yardım olarak verilmektedir. Artılı pullar posta işletmeleri tarafından yılın belli zamanlarında çıkartılmaktadır. Artılı pulların satılıp satılmaması önemli değildir. Artı değeri tutarı kurumlara aynen ödenir.

2.3. Yardım Pulları

Hayır kurumlarının tüzüklerindeki hükümlere dayanılarak yardım toplamak amacıyla kendi adlarına bastırıp satışı sundukları pullardır. Bu pullar postada kullanılmış fakat geliri derneklere bırakılmıştır. Bu pulların başlıcaları Muhacirun İnesi Pulları (1840); Müdafaaî Milliye Cemiyeti Pulları (1918); Kızılay Şefkat Pulları (1910); Türk Hava Kurumu Pulları (1926); Çocuk Esirgeme Kurumu Şefkat Pulları (1928)'dir. Önceleri hayır kurumları kendi tüzük ve yönetmeliklerine göre yardım toplamak amacı ile kendi adlarına bastırıp satışı sunmuşlardır. Daha sonra yasayla bu PTT idaresine yine aynı kurumlara yardım amacı taşıyan anma pullarının nominal değerlerine ek bir değer ilave edilerek sürdürülmüştür. Bunlardan toplanan gelirlerden tümü bu kurumlara verilmek amacıyla sosyal yardımlaşma sürdürülmüştür.

3. Grafik Ürün Olarak Pul Tasarımında

Görsel-Teknik ve Estetik İlkeler

İletişim, gönderen ve alan arasında yada gönderici ve alıcı arasındaki gerçekleştirilen bir duygu, düşünce, davranış ve bilgi alış verişi olarak tanımlanır. Bu iletişim doğumdan ölüme kadar devam eder. Mesleki yaşantımızda yada boş zamanlarımızda iletişimin değişik türlerinden yararlanırız.

İletişimde aracı rolü üstlenen ve posta gönderi ücretlerinin karşılığı olan para yerine de geçen pulun aynı anda bir çok görevi üstlendiğini söyleyebiliriz. En önemlisi de üzerinde taşıdığı grafik unsurlar ile ülkesinin ve toplumunun kültürel yansıması ve tanıtım aracı olarak üstlendiği roldür. Grafik Tasarım ürünü olan pul; Ön ve arka yüzeyi işlenmiş arka yüzeyi özel bir zambak ile bezenmiş, ön yüzünde farklı renklerden oluşan şekil, resim, desen bulunan, etrafında dantel denilen tırnakları olan, bazen dantelsizde bulunabilen, büyüklükleri değişik genellikle dörtgen, dikdörtgen, az da olsa üçgen, bazen de değişik şekillerde olan, postada para yerine sürümü bulunan değerli kağıttır.

Tasarım duygusundan yoksun bir biçimde hazırlanan pul tasarımları, bir hiç olmaya mahkumdurlar. Kendi başlarına çok çekici ve ilginç gibi görünen bir çok ayrıntı, bir araya getirildiğinde dikkati dağıtan bir görüntü kirliliğine yol açabilir. Pul tasarımı, görsel bir iletişim sanatıdır. Pul tasarımının birinci işlevi de, bir mesaj iletmektir.

Bütün iletişim araçları gibi pul tasarımları da bireyleri cezp etmeye, sürekli olarak onları kendi mesaj alanları içine çekmeye çalışır. Bir çok mesaj arasında sadece birini seçecek olan izleyiciyi ayartmak için oldukça zorlu bir mücadele içine girer. Çünkü hiçbir izleyici, aynı anda bütün mesajları

algılayabilme yetisine sahip değildir. Mesajların bir bölümü kabul edilirken, diğer bir bölümü ise reddedilmeye mahkumdur. Tasarım duygusundan yoksun ve kötü bir biçimde sunulan birçok mesaj, hedefine ulaşmadan yok olup gider. Mesajlar doğru ve çekici sunulmadıkları takdirde doğrudan bir ilişki kuramaz kolaylıkla hedeflerini şaşırabilirler. Zayıf bir içerik yada doğru seçilmemiş yazı karakterleri yada renkler yüzünden izleyici konuya olan ilgisini çabucak yitirebilir.

Pul, sadece bir mektubun gönderilmesi için yapılan ödeme değil aynı zamanda pulu yayınlayan ülkenin bir sembolü, dünyada insancıl düşünen bütün insanların barışa, sevgiye ve kardeşliğe yönelik evrensel bir dilidir.

Koleksiyoncular, sahaflar, sanatçılar ve grafik sanatı ile uğraşanların dışındaki, pek çok insan posta pulunun sanatsal ve antika özelliğinden haberdardır. Bunun için sadece pul üzerindeki yazı ve biçimden oluşmuş bir etiket değildir. Pul'un tasarım süreci ve onun amaca uygun tasarlanması çok önemlidir. Çünkü pul taşıdığı ülkenin sembolü, geçmiş ile geleceğinin bir piktografi olduğu gibi, yapıldığı ülkenin sanat anlayışını, sosyal yaşamını, geçmişini geleceğe taşıyan bu küçük tasarım ürünü için grafik tasarımcısının, pul tasarım sürecinde pul'un konusu, posta işletmelerinin tutumu, basımevinin yapısı ve hatta perforajına kadar özenli davranıp titiz çalışmak zorundadır. Bu bağlamda grafik tasarım ürünü olan pulun nitelikli olabilmesi için posta işletmeleri, basımevi ve tasarımcısının biraradalığı gerekmektedir.

Aynı zamanda kültürler arası iletişimi sağlayan pul'un evrenselliği o pul'u tasarlayan kişinin yani tasarımcısının da konuya daha duyarlı ve titiz bakmasını gerektirir.

Bilgiyi görsel mesaja dönüştüren grafik tasarımcısının pul tasarlarken dikkat etmesi gereken nitelikler;

Pul'un Konusu: Konu kurum tarafından verileceği için değiştirilemez. Grafik tasarımcısı posta işletmelerinin verdiği konuyu işlerken grafik tasarımının bu öğelerinden faydalanacaktır. Tasarımcı bu öğeler ile Ülkenin sanatını, kültürünü, sosyal yaşantısını, en önemlisi o ülkenin Dünyaya bakış açısını yansıtabilir. Bunlar tasarımcının gereken özeni ve titizliği göstermesiyle sağlanacaktır. Bu temel öğelerden birinin kullanımındaki yetersizlik, tasarım için harcanan emek ve çabaların boşa çıkmasına neden olabilir.

Pul'un Türü: Tasarımcı posta işletmelerinin vermiş olduğu konuyu, anlam ve içeriğine uygun olarak tasarlamalı, pulun türü ve konusuna göre biçimle içeriği bütünleştirmelidir.

Pul'un Ebatları: Pul ebatları posta işletmelerince belirlenen standartlara (yatay yada dikey) göre yapılır. Fakat grafik tasarım ürünü olan pul diğer ürünlerden daha küçük boyutlara sahiptir. Tasarımcı buna dikkat ederek anlam kaybı olmayacak şekilde tasarımını yapmalıdır.

Kağıdın Cinsi ve Gramajı: Pul ebat olarak küçük olduğu için kağıdı özel nemi tam kıvamında herşey titiz ve özenli olmalıdır.

Tipografik Düzenlemesi: Kullanılacak yazı karakterleri seçimi ve punto ayarlaması iyi düşünülmelidir. Yuvarlak yazı karakterleri tercih edilmelidir. Tipografi pul üzerindeki temel materyallerden biridir. Yazının diğer görsel elemanlarla ilişkisini mantıklı uyumlar içerisinde kurmak gerekir. Pulun üzerine yazılan yazılar, o pulun ne amaçla yapıldığını ve basıldığını, ülke hakkındaki

tüm bilgileri içerir. Yazı biçimin üstüne gelip onları kapatacak biçimde olmamalı, genellikle tasarlanan kompozisyonun boş yerlerine yerleştirilmelidir.

Birçok iletişim aracı gibi pul tasarımlarında da, görsel ve sözel mesajları etkili ve çekici bir hale getirmek için grafik tasarımcılarıyla işbirliği içine girerler. Bu doğru bir yaklaşımdır. İyi bir tasarım, değerli bir yatırım demektir. Grafik tasarımcı, bir mesajın hangi yazı karakteriyle ve nasıl bir grafik üslupla daha iyi ifade edebileceğini saptayacak kişidir. Bazı tasarımcılar, görsel unsurları çekici ve dikkati yöneltici bir biçimde düzenlemede oldukça yetenekli olmalarına karşın, sözel unsurlarla (tipografi) etkili bir iletişim kurmayı başaramazlar bu tür tasarımcılar tarafından hazırlanan iletişim malzemeleri çekici ve estetik görünüşlerine rağmen okunaklı olmayabilirler. Böyle durumlarda, tasarım içinde yer alan bir çizginin yada çekici olmasına karşın mesajın okunaklılığını bozan bir yazının kullanılma nedenini açıklamada büyük zorluklarla karşılaşabilirler. Örneğin; bazı yazı karakterleri psikolojik bir durum yada duyguyu çok iyi yansıtabildikleri halde, okunaklı değildirler. İnce hatlı yazılarla dizilmiş bir metnin yanına yerleştirilen kalın bordür çizgileri iyi bir kontrast yaratmalarına rağmen, okuyucuların sık sık yorgunluktan gözlerini ovuşturmalarına neden olurlar.

Harfler ve sözcükler arasında yanlış espaslamalar yapıldığında yazılar, bozuk bir ritim içinde sıralanır ve bu nedenle güçlü ve canlı mesajlar iletilmeyen siyah damlacıklara dönüşürler. Satırlar sayfaya dikey olarak yerleştirildiklerinde belki ilginç bir görsel yapı ortaya çıkabilir ama bu durumda okuyucunu gözü yazı aracılığıyla iletilen mesajdan çok, satırların sayfada oluşturduğu "estetik lekeciklere" takılıp kalır. Bu tür tipografi yanlışları oldukça uzun bir liste oluşturabilirler.

İletişim kurmak pul tasarımcısının bu hedefe sağlıklı bir biçimde ulaşabilmesi için; tasarım ilkeleri, tipografi, grafik iletişimin tarihçesi, baskı teknikleri, renk, kağıt ve grafik iletişimin farklı uygulama alanları hakkında bilgi sahibi olması gerekir.

Yazılar, biçimler, resimler ve fotoğraflar başlıca grafik iletişim araçlarıdır. Bunların mesajın içeriği ile ilintisi ve biraradalığı grafik tasarımcının yorumu ile pul tasarımlarında gerçekleştirilir.

Bir mesajın açık, ekonomik ve estetik bir yolla iletilmesi, grafik tasarımcının başlıca amacı ve başarı kriterleridir.

Mesajın algılanabilirliği mümkün olan en az sayıda görsel imgenin, mümkün olan en yüksek sayıda bilgiyi aktarabilmesi ile gerçekleştirilir. Her grafik unsur, mesajın etkisini arttıracak biçimde pul' da tasarlanmalıdır. Görsel unsur, pul tasarım yüzeyleri içinde birbirleri arasında tasarım ilkeleri doğrultusunda bir ilişkiye girebilecekleri gibi görsel unsurların kenar ve eksenleri aynı hizaya getirebilir yada sıraya konabilir. Görsel unsurlar göze bir hareket kazandırır ayrıca tasarım yüzeyi içinde birbirine yakın unsurlar kendi aralarında bir ilişkiye girerek grup oluşturabilirler. Benzer boyutlara, biçimlere, renklere, tonlara, yönlere yada dokulara sahip görsel unsurlar da birbirleri arasında anlama dayalı bağlantılar kurarlar. Görsel unsurlar arasında kurulacak bu tür ilişkiler, tasarım içinde bütünleştirici bir rol oynar.

Grafik tasarımın amacı gerek iletişim, gerekse estetik kaliteyi en üst düzeye çıkartmaktır. Tasarımcı için tek bir çözüm yoktur; birçok çözüm vardır. Başka bir deyişle, bir grafik ürün olan, pul tasarımı problemi içinde tek bir doğru

çözüm yoktur. Tasarımcı hedef kitleye söz konusu mesajı doğru ve etkili bir biçimde aktarmak zorundadır. Tasarımcı; güncel bir bilgiyi, çağdaş bir beğeni anlayışı içinde ve yine çağdaş araç ve malzemelerle sunmak zorundadır. Bu nedenle de yeni eğilimleri, teknolojik buluşları ve yaşadığı dönem içinde tartışılan sanatsal, felsefi, politik, sosyolojik v.b sorunları yakından izlemelidir.

Kullanılacak Görsel Sembol Ve Resimler: Grafik tasarımcısı basit bir anlatım dili yani; Abstre çalışmalar, simgesel anlatımlar, objenin stilize edilmesi gibi anlatım yöntemlerini kullanırsa vermek istediği mesajı kitleye daha yalın ve öz bir şekilde ulaştırabilir.

Figür sayısı az olmalıdır. En fazla üç figür kullanılmalıdır. Fotoğraf pul tasarımında önemli rol oynamaktadır. Ayrıca fotoğraflar, illüstrasyonlar ve diyagram grafiklerle birlikte kullanılabilir. Bu düzenlemeler pul tasarımında güçlü bir dinamizm yaratmada etkili olabilir.

Hedef Kitle: Sınırsız tüm evren olacağı için çağdaş ve evrensel bir dil yakalamalıdır.

Kompozisyon: Basit ve berrak bir kompozisyon, dolambaçsız mesaj, kolay anlaşılabilirliği arttıracaktır gibi kompozisyon yazı ilişkisi iyi kurulmalıdır. Herhangi bir grafik çözümün küçültülmüşü değil pul'a özgü tasarım olmalıdır.

Pul'un Üzerinde Zorunlu Olması Gerekenler: TC, posta, lira yada kuruş, basımevi adı, basım tarihi, vb gibi.

Tasarım İlkeleri: Pul tasarımlarında önemli tasarım ilkeleri aynı zamanda yüzeysel tasarımın da temel ilkeleri ile benzerdir. Bunların en önemlilerinden biri dengedir. Dengenin dışında vurgu ve uyum aynı zamanda görsel süreklilik, seri pul tasarımlarında önemli yer kapsar. Pul tasarımlarındaki görsel düzenleme etkin bir vurgu elemanına ihtiyaç duyar. Cesur bir şekilde oluşturulmuş asimetrik bir denge daha duygusal, deneysel, akılda kalıcı etki yarattığı halde simetrik dengeler sıkıcı olabilir. Tasarımcının bu bağlamda içerikle biçimi çok uyumlu bir biçimde kurması gerekir.

Pul tasarlarken tasarımcının çizgi, ton, renk, doku, biçim, ölçü ve yön gibi tasarım ilkeleri doğrultusunda dikkat edeceği hususlar;

Çizgi düz ya da kıvrımlı, kalın ya da ince, sürekli ya da kesik, grenli ya da keskin özelliklere sahip olabilir. İki görsel unsur arasında konulacak bir çizgi, izleyiciye bunları optik olarak ayırması gerektiğini bildirir. Çizgiler, karakterleme ve konularına bağlı olarak bazı mesajlar da iletirler: Yatay çizgi; durgunluk, Düşey çizgi: saygınlık, Diyagonal çizgi: canlılık, Kıvrımlı çizgi: zarafet v.b gibi,

Tasarım yüzeyleri üzerinde en fazla izlenen tonlar; grinin çeşitlendirmeleri ve siyahtır. Gri tonlar özellikle görsel imgenin yarım ton röprodüksiyon tekniğiyle tramlanması yöntemiyle elde edilmektedir. Ton ve çizgi tasarımında kontrast oluşturan elemanlardır.

Pul tasarımı oluşturulurken renklerin psikolojik, duygusal ve kültürel etkisi göz ardı edilmemelidir ve kullanılan renklerin türü, evrensel boyutta aynı anlamı içermelidir. Pul tasarımının küçüleceği göz önünde bulundurulmalıdır. Kullanılan renklerin ton değeri çok önemli olduğundan küçülmeyle ne kadar kayba uğrayacağı hesap edilmeli, bu nedenle soluk renkler seçilmemelidir. Renk derinliğine dikkat edilmeli, armonisine ve canlı renklerin kullanılmasına dikkat edilmelidir. Renkler tasarım yüzeyi üzerinde bir çok değişik duygular

uyandırabilirler. Sıcak renklerin uyarıcı, soğuk renklerin ise gevşetici ve dinlendirici olması, genellenebilen duygulara iyi bir örnek oluşturur. Rengin türü, renkleri betimlemede kullandığımız terimlerdir: Kırmızı, mavi v.b. Renk tonu, bir rengin açıklık ya da koyuluğudur. Bir renge beyaz boya kattıkça tonu açılır, siyah ekledikçe koyulaşır. Renk yoğunluğu ise rengin parlaklığı ile ilgilidir. Yoğunluğu fazla olan renkler, parlak renklerdir. Eşit boyutlardaki iki nesneden birini parlak bir renkle, diğerini ise koyu bir renkle boyadığımızda; parlak renkle boyanmış olanı diğerinden daha büyükmüş gibi algılanır. Rengi oluşturan bu üç boyut içinde en önemlisi, rengin ton değeridir. Bir görsel imgeyi en iyi tanımlayan unsur, içerdiği tonlardır. Renk türü ya da yoğunluğu, bu anlamda daha küçük rollere sahiptir. Renk, bir tasarımı meydana getiren yapı taşlarından biridir. Bu nedenle bir tasarımcının insanların renk tercihlerini göz önüne alması gerekir. Yeşil ve mavi renkler soğuk, kırmızı ve sarılar ise sıcak renkler olarak bilinirler. Soğuk bir renk olan maviyi sıcak bir renk olan kırmızıyla karıştırdığımızda, mora yaklaşan bir mavi elde ederiz. Bu renk, maviye oranla daha az soğuktur. Nötr renkler olan griler ise, pigmentlerindeki karışıma bağlı olarak sıcak ya da soğuk tonlara sahip olabilirler. Sıcak renkler, izleyeni uyarır ve neşelendirir. Soğuk renkler ise yatıştırıcı ve dinlendiricidir. Soğuk renkler aşırı dozda kullanıldıklarında kasvetli, hatta moral bozucu bir etki yaratabilirler. Aynı şekilde, sıcak renkler de insanları şiddete yöneltebilir. Sıcak renkler sayfadan çıkıyormuş izlenimi verirler ve daha önde görünürler. En önde görünen renk ise sarıdır. Soğuk renkler ise uzaktaymış izlenimi yaratırlar. Her renk, psikolojik bir mesaj ve duygu iletir: Yeşil; kıskançlık, mavi; sadakat ve içtenlik, kırmızı; etkinlik ve cesaret, kahverengi ve mor; tekdüzelik ve sıkıcılık, beyaz; teslimiyet, siyah ise karamsarlık gibi kavramları çağrıştırır. Doğallıkla, bu kavramların bir tasarım içinde nasıl işler hale getirileceği konusunda hiçbir belirli formül yoktur. Renkler, kültürel açıdan ele alındıklarında da değişik kavramları çağrıştırırlar: Sarı ve özellikle altın sarısı Doğu'da kutsal renk sayılırken, Batı'da ise korkaklığın ve ihanetin simgesi olarak kabul edilir. Sarı; aynı zamanda içtenlik, sağlık ve iyimserliğin de sembolüdür ve bu nedenle gıda ambalajlarında sıkça kullanılır. Diğer taraftan, Van Gogh'un resimlerindeki sarıyı ise çilginlik ve delilikle bağdaştırmak mümkündür. Bunun yanı sıra, kullanacağımız rengin parlak ve aydınlık olmasını istediğimizde, sarıdan daha iyi bir seçenek bulmak zordur. Kırmızı ise tutkuyu simgeler. Bazılarına göre ise kan basıncını artırır, nabız atışını hızlandırır. Kırmızı, gayretin, inancın ve mutluluğun simgesidir, ama aynı zamanda da cinsellik, saldırganlık ve şiddet çağrıştırır. Turuncu, bilim ve uygarlığı simgeler. Ayrıca, sıcaklığın, enerjinin, gücün ve neşenin rengidir. Maviye yakın mor; maneviyatı, kırmızıya yaklaşan mor ise cesareti simgeler. Mor; saltanat rengidir ama, diğer taraftan da yalnızlığı çağrıştırır. Maviye oldukça yaklaşan mor ise depresyonu, ruhsal çöküntünün ve kederin rengidir. Edilgen ve soğuk bir renk olan mavi; hem uzaklık ve resmiyeti, hem de doğruluk ve sadakati temsil eder. Otorite ve yetkinin yanında, temizlik ve dürüstlüğü çağrıştırır. Serinleticidir; gökyüzünü, suyu ve buzu hatırlatır, ayrıca korkuyu ve ağır başlılığı da simgeler. Yeşil, tazeliğin ve verimliliğin rengidir. Çevreyi ve doğayı simgeler. Rahatlatıcı ve dinlendiricidir, ama diğer taraftan hastalığı, suç duygusunu ve hatta terörü bile çağrıştırabilir. Beyaz, saflığın ve dürüstlüğün rengidir. Bazı doğu ülkelerinde matem rengi; beyazdır. Siyah ise üzüntüyü, kasveti, kederi, sıkıntıyı ve ölümü simgeler, ayrıca şehveti

ve zarafeti de çağrıştırır. Baskı amacıyla seçilen kağıt ve bu kağıdın üzerinde kullanılan mürekkep, grafik tasarımın renklerini belirler. Ana renk unsuru aslında taslaktan başlayarak tasarım sürecinin içindedir. Bazen renk, yaratıcı düşüncenin temelini oluşturabilir ve bütün tasarım renk üzerine kurulabilir. Renk, bir tasarımda etkileyciliği ve vurgulamayı arttıracak gibi tasarımda istenilen doğru atmosferi yaratmada en önemli araçtır.

Bir yüzey üzerinde tekrarlarla dayalı biçimsel bir düzel bulunuyorsa, orada bir dokunun varlığından söz edilebilir. Grafik tasarımcının vazgeçilmez malzemesi olan kağıtlar da farklı dokularda üretilirler: Sert ve düz, sert ve grenli, yumuşak ve düz, yumuşak ve grenli vb. dokularda üretilen bir çok kağıt türü bulunmaktadır. Tasarım yüzeyinde kullanılan dokular, optik ya da fiziksel olarak duyguları yönlendirici bir işleve sahiptir.

Birçok çizginin bir arada bulunuşu, tek bir çizgi içindeki dönüş ve kıvrımlar ile değişik tonların oluşturduğu yüzeyler; bir tasarımda biçimi oluşturan unsurlardır.

Bir grafik tasarım ürünü, daima değişik ve belirli ölçülere sahip görsel unsurların bir araya gelmesiyle oluşur. Ölçüler büyüdükçe, etkileycilik ve algılanırlık daha artar.

Bir tasarım üzerindeki çizgiler ve noktalar değişik noktalara yönelerek bir hareket oluştururlar. Tasarımcı, vereceği mesaj doğrultusunda bu hareketi yönlendirmekle yükümlüdür.

Pul tasarımı bütün bu nitelikleri hem tek tek hem de birbirleri ile aralarında zorunlu ve organik bağlar arayarak çözüme kavuşturulacak bir tasarım gerektirmektedir.

Kaynakça

- AKOBA, M. Müfahham. (1963), **Türkiye’de Pul ve Pulculuk**, İstanbul: Ceylan Yayınları.
- ASLIER, Mustafa. (1983), **Grafik Sanatlar Tarih ve Yorumlar**, İstanbul:Marmara Üniversitesi Grafik Sanatlar Bölümü Yayınları: I.
- BECER, Emre. (1997), **İletişim ve Grafik Tasarım**, Ankara: Dost Kitabevi:1.
- BERK, Nurullah. (1982), **Resim Bilgisi**, İstanbul: Varlık Yayınları 4. Basım.
- ÇEVİK, Semra. (1993), **Siyasi Afişler (1946-1993)**, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisansTezi.
- EROĞLU, Hamza - GÖNÜLAL, İsmet - ARIKAN, Muzaffer. (1981), **Atatürk ve Türk Toplumunu**, Ankara: Türkiye Ziraat Donatım Kurumu Yayınları.
- EVLİYAGİL, Şevket. (1985), **Basım Sanayii’nin Temel Kavramları**, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayi.
- EVREN PUL EVİ. (1984), **Pul Nedir?, Koleksiyon Nasıl Yapılır?, Tanımlar Deyimler Araç ve Gereçler**, Ankara: Evren pul evi Yayını:1.
- GELİŞİM ANSİKLOPEDİSİ. (1977), Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti. 8.Cilt, İstanbul.
- İLİN, M.-SEGAL, E (Çeviren: ZEKERYA, Ahmet), (1995), **İnsan Nasıl İnsan Oldu**, İstanbul: Say Yayınları.
- KONGAR, Emre. (1983), **Devri Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- LIDMAN, David- LANDSHOFF, H. (1975), 1200 Rare and Treasury of Stamps Beautiful Stampsın ColorHarryn. Abrams, inc., Publishers Newyork.

- MEYDAN LARAUSSA. (1979), Büyük Lugat ve Ansiklopedi, İstanbul: Meydan Yayınevi, Cilt 10.
- MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI. (2002), Örnekleriyle Türkçe Sözlük, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları-2967, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 872.
- NUHOĞLU, Hidayet Yavuz - MERT, Talip.(1990), PTT Müzesi, Osmanlı Posta Damgaları, Katalogu, İstanbul: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- ÖGEL, Bahattin. (1978), **Türk Kültür Tarihine Giriş 1**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 244 Kültür Eserleri:13.
- UÇAR, Tevfik Fikret (2004), **Görsel İletişim Ve Grafik Tasarım**, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- PTT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ POSTA DAİRESİ BAŞKANLIĞI. (1989), Pul ve Pulculuk, Ankara: Gaye Matbaacılık.
- PULHAN, Ali Nusret. (1977), **Türk Pulları Katalogu**, İstanbul: Apa Ofset Basımevi.
- SARIKAVAK, Namık Kemal. (1997), **Tipografinin Temelleri**, Ankara: Sanat Kitapları Dizisi:6 Doruk Yayınları.
- SAY, Halil. (1987). "Pul Üzerine Söyleşi" , Grafik Sanatı, Plastik Sanatlar Dergisi, Sayı:8.
- SAY, Halil. (1996). "Pullarımızda Doğal ve Kültürel Çevre", Planlama ve Tasarım Haftası 96 Etkinlikler Sempozyumu.
- SOYLU KOYUNCU, Sevgi. (1988),67 İlin Pul Aracılığı ile Tanıtımı, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TEPECİK, Adnan. (2002), **Grafik Sanatlar Tarihi-Tasarım-Teknoloji**, Ankara: Detay Yayınları I. Basım.
- T.C. ULAŞTIRMA BAKANLIĞI. (1991), Ulaştırma ve Haberleşme, Ankara: Bağlı ve İlgili Kurumlar Daire Başkanlığı 1983-1990.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ. (1978), Milli Eğitim Basımevi, 27. Cilt, Ankara.
- YURT ANSİKLOPEDİSİ. (1982), Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, Cilt 11.
- ZILLIOĞLU, Merih. (1996), **İletişim Nedir?**, İstanbul: Cem Yayınevi: 2.